

**GIYOHVANDLIK VOSITALARI VA
PSIXOTROP MODDALAR BILAN
BOG'LIQ JINOYATLAR BO'YICHA
TAYINLANAYOTGAN JAZOLARNING
KRIMINOLOGIK SAMARADORLIGI
TAHLILI**

**ANALYSIS OF THE CRIMINOLOGICAL
EFFECTIVENESS OF PUNISHMENTS
IMPOSED FOR CRIMES RELATED TO
NARCOTIC DRUGS AND PSYCHOTROPIC
SUBSTANCES**

Kuziyev Dilshod Axrorovich

*O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya
tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi*

Kuziev Dilshod Akhrorovich

*Independent researcher at the Research
Institute of Criminology of the Republic of
Uzbekistan.*

Annotatsiya. Mazkur maqolada giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy muomalasi bilan bog'liq jinoyatlar uchun tayinlanayotgan jazolarning, xususan, ozodlikdan mahrum qilish jazosining kriminologik samaradorligi tahlil qilingan. Xalqaro standartlar, BMT va JSST tashabbuslari hamda milliy sud-tergov statistikasi asosida an'anaviy jazolash siyosatini qayta ko'rib chiqish zarurligi asoslab berilgan. Tadqiqotda mahkumlar o'rtasida retsidivning yuqoriligi va narkojinoyatlarning to'liq virtual makonga (kibermakonga) ko'chishi kabi muammolar yoritilib, giyohvandlikka muhtalo bo'lgan bemor-iste'molchilarni jazolash o'rniga adliya tizimidan sog'liqni saqlash tizimiga yo'naltirish (diversion), rehabilitatsiya dasturlarini kengaytirish va raqamli narkojinoyatchilikka qarshi jinoyat qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: giyohvandlik jinoyatlari, jazoning kriminologik samaradorligi, retsidiv, kiber-narkojinoyatchilik, penitensiar inqiroz, muqobil jazo choralari, tibbiy-rehabilitatsiya, jinoyat qonunchiligini takomillashtirish.

Abstract. This study analyzes the criminological effectiveness of punishments, particularly imprisonment, imposed for the illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances. Based on international standards, UN and WHO initiatives, and national judicial and investigative statistics, the necessity of revising traditional penal policy is substantiated. The research highlights problems such as high rates of recidivism among convicts and the complete shift of drug-related crimes into the virtual environment (cyberspace). Scientifically grounded proposals have been developed to divert dependent patient-consumers from the justice system to the healthcare system instead of punishing them, expand rehabilitation programs, and improve criminal legislation to combat digital narcocrime.

Keywords: drug crimes, criminological effectiveness of punishment, recidivism, cyber-narcocrime, penitentiary crisis, alternative penal measures, medical rehabilitation, improvement of criminal legislation.

Zamonaviy jinoyat huquqi va kriminologiya fanida jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimining eng murakkab va bahsli yo'nalishlaridan biri tayinlanayotgan jazolarning kriminologik samaradorligini baholash hisoblanadi. Jazo institutlarining asl mohiyati nafaqat sodir etilgan qilmish uchun davlatning majburlov va jazolash chorasini (*repressiyani*) amalga oshirish, balki, mahkumni axloqan tuzatish (*resotsializatsiya*), yangi jinoyatlarning oldini olish (*umumiy va maxsus ogohlantirish*) hamda jamiyatda ijtimoiy adolatni tiklashdan iboratdir. Biroq, giyohvandlik vositalari, ularning analoglari va psixotrop moddalarning noqonuniy muomalasi bilan bog'liq jinoyatlarda an'anaviy jazo turlari, xususan, ozodlikdan mahrum qilish jazosining obyektiv samaradorligi butun jahon kriminologlari, sotsiologlari va xalqaro tashkilotlar tomonidan jiddiy shubha ostiga olinmoqda. Jismoniy va ruhiy qaramlikka muhtalo bo'lgan, neyrobiologik disfunktsiyadan aziyat chekayotgan shaxslarga nisbatan sof jazolash va qatag'on siyosatini qo'llash aksariyat hollarda kutilgan natijani bermay, aksincha, retsdiv jinoyatchilik darajasining geometrik progressiyada oshishiga, penitensiar tizimning o'ta ortiqcha yuklanishiga hamda marginallashtirilgan qatlarning yanada kengayishiga olib kelmoqda.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada xalqaro standartlar, xorijiy olimlarning ilmiy-nazariy qarashlari, milliy amaliyotdagi statistik ko'rsatkichlar hamda keng qamrovli sotsiologik va ekspertlik tadqiqotlari natijalari asosida giyohvandlik jinoyatlari bo'yicha tayinlanayotgan jazolarning kriminologik samaradorligi imkon qadar tahlil qilinadi.

Global miqyosda giyohvandlik va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanmasiga qarshi kurashish tizimi Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) fundamental konvensiyalariga asoslanadi. Biroq, so'nggi o'n yilliklarda BMTning Narkotiklar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi (UNODC), Xalqaro narkotiklarni nazorat qilish kengashi (INCB) hamda Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) tomonidan qabul qilingan strategiyalar jazolash siyosatini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

BMTning 2024 va 2025-yillarga mo'ljallangan "Jahon giyohvandlik hisoboti" (*World Drug Report*)da keltirilgan empirik ma'lumotlarga ko'ra, global miqyosda yiliga o'rtacha 6,9 million kishi giyohvandlik jinoyatlari bo'yicha huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan rasmiy aloqaga kirishadi. Ushbu shaxslarning 2,7 million nafari jinoiy ta'qibga olinadi va 1,7 million inson sudlanadi. Eng xavotirli jihati shundaki, sudlanganlarning qariyb 900 ming nafari, ya'ni mutlaq ko'pchiligi faqatgina moddani o'z iste'moli uchun saqlagani yoki iste'mol qilgani uchun og'ir jazolarga tortilgan. Hozirgi kunda dunyo qamoqxonalari 11,5 milliondan ortiq mahkum saqlanmoqda va ularning katta qismini giyohvandlik jinoyatlari uchun qamalanganlar tashkil etadi, bu esa global penitensiar inqirozni keltirib chiqarmoqda [1].

Mazkur global inqiroz fonida xalqaro huquq normalari va inson huquqlari deklaratsiyalari jazoning mutanosibligi (*proportionality of sentences*) tamoyilini ilgari surmoqda. Ushbu tamoyilga ko'ra, insonning erkinligini cheklash va unga nisbatan jazo chorasini qo'llash faqatgina qilmishning jamiyat uchun ijtimoiy xavflilik darajasiga to'liq mos kelgandagina qonuniy va adolatli hisoblanadi [2]. Xalqaro narkotiklarni nazorat qilish kengashi (INCB) o'zining yillik hisobotlarida giyohvandlik jinoyatlari uchun o'lim jazosini va o'ta shafqatsiz uzoq muddatli qamoq jazolarini qo'llashni keskin qoralab, bunday jazolash amaliyoti BMT konvensiyalari va xalqaro inson huquqlari normalariga, xususan, yashash huquqiga bevosita zid ekanligini ta'kidlaydi [3]. INCB davlatlarni narkojinoyatlar uchun belgilangan og'ir jazolarni bekor qilishga va ularni muqobil insonparvar choralar bilan almashtirishga chaqirib kelmoqda.

Xalqaro darajada tan olingan quyidagi fundamental standartlar va qoidalar narkojinoyatlar bo'yicha jazoni tayinlash va ijro etishda asosiy konseptual mezon bo'lib xizmat qilmoqda:

Birinchidan, "Tokio qoidalari" (*The Tokyo Rules*) – BMTning Ozodlikdan mahrum qilish

bilan bog'liq bo'lmagan choralar bo'yicha standart minimal qoidalar mahkumlarni jamiyatdan va oilasidan ajratmagan holda tuzatishga, ayniqsa, uncha og'ir bo'lmagan va shaxsiy iste'mol bilan bog'liq narkojinoyatlarda qamoqqa muqobil choralarini (probatsiya, jamoat ishlari, jarima) keng qo'llashga chaqiradi. Tokio qoidalariga ko'ra, jinoyat adliyasi tizimi qamoqxonalarni oxirgi chora sifatida ko'rish va shaxsning ijtimoiy foydali aloqalarini saqlab qolishga harakat qilishi lozim[4].

Ikkinchidan, "Nelson Mandela qoidalar" (The Nelson Mandela Rules) – Mahkumlar bilan muomala qilishning standart minimal qoidalar qamoqxonalarda saqlanayotgan, giyohvandlikka muhtalo bo'lgan shaxslarga jazo bilan bir qatorda, majburiy va ixtiyoriy tibbiy-reabilitatsion yordam ko'rsatilishi shartligini belgilaydi. Xalqaro amaliyot shuni ko'rsatadiki, qamoqxonalarda OIV (VICH), gepatit C va sil kabi yuqumli kasalliklarning tarqalish darajasi umumiy aholiga nisbatan bir necha barobar yuqori bo'lib, bu ko'pincha mahkumlarning narkotik moddalarni inyeksiya yo'li bilan, nosteril sharoitda qabul qilishi oqibatida kelib chiqadi. Shu sababli, penitensiar muassasalarda zararni kamaytirish (harm reduction) dasturlarini joriy etish xalqaro talabga aylangan [5].

Uchinchidan, "Bangkok qoidalar" (The Bangkok Rules) – Xotin-qizlar jinoyatchiligida, ayniqsa, oilaviy zo'ravonlik, iqtisodiy qaramlik yoki aldov yo'li bilan narkokuryerlikka majburlangan ayollarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish jazosini qo'llash ularning farzandlari va oilalariga halokatli, tuzatib bo'lmaz ta'sir ko'rsatishi sababli muqobil jazolarni afzal ko'rishni qat'iy tavsiya etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayollar erkaklarga nisbatan ko'proq narkotrafik (tashish va o'tkazish) jinoyatlari bo'yicha sudlanadilar, chunki, ular jinoiy iyerarxiyaning eng quyi pog'onasida, himoyasiz "qalqon" (mule) sifatida foydalaniladi [6].

BMTning Narkotiklar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi (UNODC) va Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) hamkorligida 2016-yilda boshlangan "Sudlash yoki jazolashga muqobil choralar"

(Alternatives to Conviction or Punishment – ATI) global tashabbusi narkosiyosatda inqilobiy burilish yaratdi. Ushbu tashabbus shaxsiy iste'mol uchun giyohvandlik moddasi saqlagan, sog'lig'ida disfunktsiya mavjud bo'lgan shaxslarga nisbatan jazo o'rniga davolash, ta'lim berish va rehabilitatsiya dasturlarini taklif qilishni nazarda tutadi. Ushbu tashabbusning asosiy ilmiy argumenti shundaki, qamoq jazosi narkomanlarni tuzatmaydi, aksincha, ozodlikka chiqqandan so'ng ularning jamiyatga moslasha olmasligi va o'ta dozalanish (overdose) xavfining keskin ortishiga, shuningdek, takroriy jinoyatchilik spiraliga tushib qolishiga olib keladi. ATI tashabbusi doirasida giyohvandlik bilan bog'liq mayda jinoyatlarni sodir etgan shaxslarni jinoyat adliyasi tizimidan sog'liqni saqlash tizimiga yo'naltirish (diversion) samarali va tejamkor mexanizm sifatida e'tirof etilgan [7].

Shu o'rinda, xorijiy olimlarning ilmiy nazariy qarashlariga e'tibor qaratsak. Xususan, jazoning kriminologik samaradorligi masalasi jahon kriminologiyasi, sotsiologiyasi va huquqshunosligida ikkita yirik fundamental nazariyaning o'zaro bahsiga sabab bo'lib kelmoqda. Bular: Qo'rqitish (Deterrence) nazariyasi va Rehabilitatsiya (Rehabilitation) nazariyasi [8]. Ushbu nazariyalarning giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar bilan bog'liq jinoyatlar doirasida qo'llanilishini xorijiy olimlarning ko'p yillik empirik tadqiqotlari orqali chuqur tahlil qilish mumkin.

Klassik kriminologiya maktabi tomonidan shakllantirilgan Qo'rqitish nazariyasiga ko'ra, inson ratsional fikrlovchi mavjudot sifatida jinoyat sodir etishdan oldin uning foydasi va xavf-xatarini (jazoni) taroziga qo'yadi. Agar davlat tomonidan tayinlanadigan jazo muqarrar, tezkor va yetarlicha qattiq bo'lsa, shaxs o'z ixtiyori bilan jinoyat sodir etishdan tiyiladi. Ushbu yondashuv ko'pgina davlatlarning "narkotiklarga qarshi urush" (War on Drugs) siyosatining asosi bo'lib xizmat qilgan va jazo mudдатlarining keskin uzaytirilishiga, majburiy minimal jazolarning (mandatory minimums) joriy etilishiga sabab bo'lgan [9].

Biroq, zamonaviy kriminologiya qo'rqitish nazariyasining narkojinoyatlarga nisbatan ishlash mexanizmini jiddiy shubha ostiga olmoqda. Amerikalik taniqli kriminolog Daniel S. Nagin o'zining "Yigirma birinchi asrda qo'rqitish" nomli fundamental tadqiqotlarida ta'kidlashicha, jazoning og'irligi (masalan, qamoq muddatini 5 yildan 15 yilgacha uzaytirish) jinoyatchilikni to'xtatishda deyarli hech qanday qo'shimcha samara bermaydi. Aksincha, jazoning muqarrarligi (qo'lga tushish xavfining yuqoriligi va politsiyaning faolligi) kuchliroq ogohlantiruvchi ta'sirga egadir. Daniel S. Nagin fikricha, uzoq muddatli qamoq jazolari mahkumlarni kelgusida yanada malakali va shafqatsiz jinoyatchilarga aylantiradigan "jinoyatchilik maktabi" vazifasini o'taydi, ularni qamoqxona sharoitiga ko'niktiradi (desensibilizatsiya) va ozodlikka chiqqandan so'ng qonuniy yo'l bilan hayot kechirish imkoniyatlarini (ishga joylashish, oila qurish) butkul yo'qqa chiqaradi [10].

Bu konseptual fikrni Garvard va Chikago universitetlari olimlari I. Kuziemko va S.D. Levitt tomonlaridan AQSH sud-huquq amaliyoti asosida o'tkazilgan keng ko'lamli empirik tadqiqotlar ham to'liq tasdiqlaydi. Tadqiqotchilarning qayd etishicha, AQSHda 1980-yildan 2000-yilga qadar narkojinoyatlar uchun qamalganlar soni 15 barobarga (24 ming nafardan 400 ming nafargacha) keskin oshgan bo'lsa-da, bunday ulkan qatag'on apparatining ishlashi natijasida ko'chalardagi giyohvandlik vositalari (masalan, kokain)ning narxi bor-yo'g'i 5-15 foizga ko'tarilgan, umumiy mulkiy va zo'ravonlik jinoyatlarining qisqarishiga esa atigi 1-3 foizlik arziymas ta'sir ko'rsatgan. Olimlarning yakuniy xulosasiga ko'ra, giyohvandlikka qarshi kurashda ommaviy qamash (mass incarceration) siyosati iqtisodiy jihatdan mutlaqo o'zini oqlamaydigan, milliardlab dollar soliq to'lovchilar mablag'ini bekorga sarflovchi va kriminologik jihatdan samarasiz mexanizmdir [11].

Shuningdek, Xitoy Xalq Respublikasi sud tizimi doirasida narkojinoyatchilik bo'yicha o'lim jazosining qo'llanilishini tadqiq qilgan xorijiy olimlar (10 mingdan ortiq milliy va provinsial sud hukmlarining regression tahlili

asosida) shuni isbotladilarki, hatto, eng oliy va shafqatsiz jazo chorasi bo'lgan o'lim jazosi ham giyohvandlik tranziti va savdosini keskin kamaytirishga qodir emas. Buning sababi, yirik narkokartellar va uyushgan jinoiy guruhlar qamoqqa olingan yoki qatl etilgan quyi pog'onadagi kuryerlar o'rniga doimiy ravishda yangi marginallashtirgan, iqtisodiy nochor qatlam vakillarini jalb qilishda davom etadilar [12]. Bu esa Paul Goldstein tomonidan ilgari surilgan "Uch tomonlama konseptual model" (Tripartite Conceptual Model)ning iqtisodiy-majburiy va tizimli mexanizmlari asosida narkobozor o'z-o'zini doimiy qayta tiklash xususiyatiga ega ekanligini ko'rsatadi [13].

Buyuk Britaniyaning Oksford va Kembrij universitetlari tadqiqotchilari ham giyohvandlik uchun jazoni tayinlashga oid qo'llanmalarni (Sentencing Guidelines) tahlil qilib, mutanosiblik tamoyili ko'pincha buzilayotganini, og'ir jazolar, asosan, kam aybdor bo'lgan (less culpable) mayda sotuvchilar va kuryerlarga nisbatan qo'llanilib, narkotijoratning asl tashkilotchilariga yetib bormayotganini tanqid qilganlar [14]. Bunday jazolash amaliyoti jinoyatchilikning asl ildizlarini yo'q qilmaydi.

Shu o'rinda, rehabilitatsiya nazariyasi giyohvandlikni shunchaki ratsional jinoiy tanlov emas, balki, chuqur ijtimoiy-psixologik muammo, xulq-atvor disfunktsiyasi va bosh miya faoliyatining patologik o'zgarishi (tibbiy kasallik) sifatida baholaydi [15]. Ushbu nazariya tarafdorlari jazoning sof repressiv shakllaridan ko'ra terapevtik intervensiyalarni, majburiy davolash va ijtimoiy moslashtirish dasturlarini afzal ko'rishadi.

Kriminolog olim H.E. Sung tomonidan 36 oylik longityud kuzatuv asosida o'tkazilgan tadqiqotda giyohvandlik vositalarini iste'mol qiluvchi jinoyatchilarga nisbatan qamoq jazosi va qamoqqa muqobil bo'lgan rezident terapevtik davolash (DTAP – Drug Treatment Alternative-to-Prison) choralarning retsidivga ta'siri qiyosiy tahlil qilingan. Regression tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, qamoq jazosi muddatini uzaytirish retsidivni umuman kamaytirmagan. Biroq, terapevtik davo-

lash va psixosotsial rehabilitatsiya dasturining uzaytirilishi mahkumlar xulq-atvorini ijobiy tomonga o'zgartirishda, ularni jamiyatga qaytarishda sezilarli va uzoq muddatli samara bergan.

Skandinaviya davlatlari, xususan, Finlyandiya tajribasini o'rgangan B. Miller va boshqalar tomonidan e'lon qilingan tadqiqot dunyo kriminologiyasida katta rezonans keltirib chiqardi. Ular 2014-yilgi rasmiy reyestr ma'lumotlari asosida giyohvandlik jinoyatini sodir etgan minglab shaxslarga qo'llanilgan jarima, probatsiya (shartli hukm) va qamoq jazolarining 3 yillik retsidivga ta'sirini eng zamonaviy "genetik moslashtirish" (genetic matching) statistik usuli orqali tahlil qilishgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, qamoq jazosi tayinlangan shaxslar va ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan muqobil jazo (jarima yoki probatsiya) olgan shaxslarning qayta jinoyat sodir etish (retsidiv) ko'rsatkichlari o'rtasida hech qanday statistik ahamiyatli farq topilmagan. Bu esa narkojinoyatchilarni uzoq muddatga jamiyatdan ajratish (institutsionalizatsiya) jinoyatchilikni kamaytirish maqsadiga xizmat qilmasligini, balki, ularga nisbatan faqatgina umrbod ijtimoiy tamg'a (stigma), ishga joylashishdagi to'siqlar va ijtimoiy izolyatsiya kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishini ilmiy tasdiqlaydi [16].

Xuddi shunday, Shvetsiyada o'tkazilgan keng ko'lamli tadqiqotlar "shartnomaviy davolash" (contract treatment sanction – Shvetsiyadagi narkosudlarning o'ziga xos modeli) an'anaviy qamoq jazosiga nisbatan mahkumlarning somatik va ruhiy salomatligini tiklashda hamda retsidivni pasaytirishda ancha yuqori va barqaror natija berishini ko'rsatgan [17]. Bunday modellarda mahkumga jazodan ozod etilish yoki yengillash-tirish sharti sifatida qat'iy nazorat ostidagi davolanish dasturini o'tash majburiyati yuklatiladi.

AQSH, Yevropa va Avstraliya tajribalarida keng qo'llaniladigan "Narkosudlar" (Drug Courts) modelining samaradorligi ham akademik doiralarda yuqori baholanmoqda. Narkosudlar faqatgina huquqiy baho berish bilan cheklanmay, tibbiyot xodimlari, psixologlar va probatsiya ofitser-

larining integratsiyalashgan faoliyatini o'zida mujassam etadi. Ushbu yondashuv Edwin Sutherland va Ronald Akers tomonidan ilgari surilgan "Ijtimoiy o'rganish nazariyasi" (Social Learning Theory)ga to'liq mos keladi [18]. Unga ko'ra, kriminal muhitda (qamoqxonada) mahkum faqat yangi jinoiy ko'nikmalarni o'rganadi, ammo, sog'lom, terapevtik muhitda u jamiyatning qonunga itoatkor a'zosi bo'lishni qayta o'zlashtiradi.

O'zbekiston Respublikasi miqyosida amalga oshirilgan kriminologik tahlillar va to'plangan statistik ma'lumotlar xorijiy olimlarning yuqoridagi nazariy xulosalarini milliy amaliyot misolida to'liq tasdiqlamoqda. Sohaviy tahlil materiallariga ko'ra, so'nggi besh yil ichida giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy muomalasi bilan bog'liq jinoyat ishlari soni 2,7 barobarga keskin ko'payib, 2020-yildagi 5 707 tadan 2025-yilda 15 412 taga yetgan. Bu jarayonda an'anaviy o'simlik asosidagi giyohvandlik moddalari o'rnini yuqori konsentratli, kuchli psixoaktiv xususiyatga ega bo'lgan sintetik vositalar (ularning musodara qilinishi 126 barobarga oshgan) egallamoqda.

2025-yilgi yakuniy hisobotlarga ko'ra [19], mazkur turdagi jinoyatlarda gumonlanib ushlangan 11 049 nafar shaxs jinoiy javobgarlikka tortilgan. Jinoyatchilarning demografik tarkibi shuni ko'rsatadiki, ularning 10 226 nafarini erkaklar, 823 nafarini ayollar, 3 744 nafarini esa 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etmoqda (yoshlarning jinoyatga jalb etilishi 4,1 barobarga o'sgan). Jinoyat sodir etganlarning 5 582 nafari ishlaydigan shaxslar ekanligi, narkojinoyatlar faqatgina ishsizlik yoki qashshoqlik oqibati emasligini, balki Robert Agnewning "Umumiy zo'riqish nazariyasi" (General Strain Theory)ga ko'ra, jamiyatdagi stress, boyish istagi va ommaviy madaniyatning salbiy ta'siri natijasi ekanligini ko'rsatadi.

Jinoiy jazoning kriminologik samaradorligini baholashning eng aniq va obyektiv indikatori – retsidivlik, ya'ni jazoni o'tab chiqqan shaxsning jamiyatga qaytgach, qayta jinoyat sodir etish

darajasi. Tadqiqot davomida to'plangan statistik ma'lumotlar O'zbekistonda mazkur yo'nalishda qo'llanilayotgan jazo tizimi kutilgan profilaktik natijani bermayotganini yaqqol namoyon etdi. 2025-yilda narkojinoyat sodir etgan shaxslarning 2 076 nafarini muqaddam sudlanganlar tashkil etgan. Bu esa javobgarlikka tortilganlarning qariyb 18,8 foizi, ya'ni har beshinchi shaxs kriminal o'tmishga ega ekanligini anglatadi. Retsidivlik dinamikasi yil sayin xavotirli tarzda muttasil o'sib bormoqda (2020-yilda – 526 nafar; 2021-yilda – 677 nafar; 2022-yilda – 951 nafar; 2023-yilda – 1 006 nafar; 2024-yilda – 1 412 nafar; 2025-yilda – 2 076 nafar ilgari sudlangan shaxslar qayta jinoyatga qo'l urgan).

Mazkur statistikaning eng achinarli jihati shundaki, ushbu 2 076 nafar retsivistning 378 nafari ilgari aynan giyohvandlik jinoyati uchun sudlanib, jazoni (asosan ozodlikdan mahrum qilish jazosini) o'tab chiqqach, tuzalish yo'liga kirmasdan, yana takroran aynan shu turdagi jinoyatni sodir etgan maxsus retsivistlardir. Ushbu ko'rsatkichlar jazoni ijro etish muassalarida mahkumlarni axloqan tuzatish (resotsializatsiya) va ularning giyohvandlikka bo'lgan psixologik qaramligini davolash mexanizmlarining yetarlicha ishlayotganini empirik jihatdan isbotlaydi. Mahkumlar qamoqxonadan ozod etilgandan so'ng jamiyat tomonidan stigmatizatsiyaga uchrashi, ishga joylashishdagi qiyinchiliklar va sog'lig'idagi muammolar ularni qaytadan jinoiy guruhlar quchog'iga qaytarmoqda.

Bundan tashqari, tahlillar shuni ko'rsatadiki, 3 490 nafar shaxs (jinoyatchilarning 47,4 foizi) giyohvandlik vositalarini o'tkazish maqsadini ko'zlamay qonunga xilof ravishda tayyorlash va saqlash (JK 276-m.) bilan bog'liq jinoyatlarni sodir etgan. Bu degani, jinoiy javobgarlikka tortilayotganlarning qariyb yarmi giyohvandlik vositalariga bo'lgan shaxsiy fiziologik ehtiyoj va qaramlik ta'siri ostida qonunni buzgan bemoriste'molchilardir. Ushbu qatlamga nisbatan uzoq muddatli qamoq jazolarini tayinlash kasallikni davolamaydi, balki, davlat byudjeti xarajatlarini oshirib, penitensiar tizimning zo'riqishiga olib keladi.

Ushbu empirik ma'lumotlar shuni isbotlaydiki, qamoq jazosi va repressiv tizim faqatgina jinoyatning oqibati bilan kurashayotgan bir paytda, jinoyatning asl ildizi ijtimoiy institutlar (oilalar, maktab, muhit, Internet nazorati)ning zaiflashuviga borib taqaladi. Yoshlarning kriminal guruhlariga qo'shilishi Robert Agnewning "Zo'riqish nazariyasi"da ta'kidlanganidek, oiladagi psixologik bosimdan qochish istagi yoki Ronald Akersning "Ijtimoiy o'rganish nazariyasi"ga muvofiq, tengdoshlari ta'sirida (referent guruhlarida) shakllanayotgan deviant xulq-atvorning natijasidir. Bu esa jazoning samaradorligini oshirish uchun uni, albatta, ijtimoiy-psixologik profilaktika, yoshlarning bo'sh vaqtini band qilish (sport va madaniyat markazlari orqali) va oilaviy institutlarni mustahkamlash choralari bilan uyg'unlashtirish shartligini ilmiy jihatdan taqozo etadi.

Bugungi kunda giyohvandlik jinoyatlarining eng xavfli tendensiyasi – bu ularning to'liqligicha virtual makonga (kibermakonga) ko'chib o'tayotganligi. An'anaviy "qo'lma-qo'l" sotish usullari o'rnini Darknet, Telegram botlar, kripto-aktivlar va masofaviy "zakladka" (xufiya joyga yashirib ketish) usullari egallamoqda. 2025-yilning o'zida respublikada sodir etilgan har uchinchi narkojinoyat (jami 15 412 tadan 5 027 tasi) aynan Internet yordamida sodir etilgan bo'lib, birgina Telegram tarmog'ida 12 037 ta shunday noqonuniy kanal va botlar aniqlangan.

Yuqorida keltirilgan statistik ma'lumotlarni tahlil qilar ekanmiz, giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar bilan bog'liq jinoyatlar bo'yicha tayinlanayotgan jazolarning kriminologik samaradorligini oshirish, avvalo, milliy qonunchilikdagi mavjud huquqiy bo'shliqlarni tizimli bartaraf etishni taqozo etadi. Olib borilgan kriminologik va statistik tahlillar asosida amaldagi jinoyat va jinoyat-ijroiya qonunchiligini takomillashtirishga qaratilgan quyidagi ilmiy asoslantirilgan takliflarni ishlab chiqdik.

Birinchidan, tadqiqot davomida to'plangan statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, jinoiy javobgarlikka tortilayotganlarning qariyb 47,4 foizi (3 490 nafar shaxs) giyohvandlik vositalarini

o'tkazish maqsadini ko'zlamay saqlagan bemor-iste'molchilardir. Mazkur toifadagi shaxslarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish jazosini qo'llash kasallikni davolamaydi, aksincha, davlat byudjeti xarajatlarini oshirib, penitensiar tizimning zo'riqishiga olib keladi. BMT va JSSTning "Sudlash yoki jazolashga muqobil choralar" (ATI) tashabbusi, shuningdek, Shvetsiya va AQSH tajribalari ("Narkosudlar" va shartnomaviy davolash) bunday shaxslarni jinoyat adliyasi tizimidan sog'liqni saqlash tizimiga yo'naltirish (diversion) samarali mexanizm ekanligini tasdiqlaydi.

Ilmiy taklif: Mazkur muammoni hal etish hamda jazoni insonparvarlashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini quyidagi mazmundagi yangi norma bilan to'ldirish maqsadga muvofiq:

"Yangi 70-1-modda. Davolanishdan o'tish sharti bilan javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilish.

Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni birinchi marta sodir etgan (JK 276-m.), tibbiy xulosaga asosan giyohvandlikka muhtalo bo'lgan shaxs ixtiyoriy ravishda tibbiy-reabilitatsion davolanish kursidan o'tishga rozilik bildirsa, u jinoiy javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilinishi mumkin. Davolanishdan bo'yin tovlagan taqdirda, shaxs umumiy asoslarda javobgarlikka tortiladi".

Ikkinchidan, jazoning kriminologik samaradorligini belgilovchi asosiy obyektiv indikator bo'lgan retsidiv ko'rsatkichlari ayni paytda xavotirli darajada. 2025-yilda narkojinoyat sodir etgan shaxslarning 18,8 foizi (2 076 nafar)ni muqaddam sudlanganlar tashkil etib, ularning 378 nafari aynan shu turdagi jinoyat uchun jazo o'tab chiqqan maxsus retsidivistlardir. Bu holat jazoni ijro etish muassasalarida mahkumlarni resotsializatsiya qilish va ularning psixologik qaramligini davolash mexanizmlari yetarlicha ishlayotganini empirik jihatdan isbotlaydi. Xalqaro "Nelson Mandela qoidalari"ga muvofiq mahkumlarga majburiy va ixtiyoriy tibbiy-reabilitatsion yordam ko'rsatilishi shart.

Ilmiy taklif: Penitensiar tizimda tibbiy-reabilitatsion dasturlar samaradorligini oshirish uchun

ularni jazoni yengillashtirish institutlari bilan bevosita bog'lash lozim:

"O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 73-moddasi (Jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish)ga quyidagicha qo'shimcha kiritish:

Giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilish jinoyati uchun sudlangan va giyohvandlik kasalligiga chalingan mahkumlarga nisbatan jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish (yoki jazoni yengilrog'i bilan almashtirish) ular jazoni ijro etish muassasasidagi maxsus tibbiy-reabilitatsion dasturni muvaffaqiyatli o'tagan taqdirdagina qo'llaniladi".

Uchinchidan, bugungi kunda giyohvandlik jinoyatlarining eng xavfli tendensiyasi ularning to'liqligicha virtual makonga (kibermakonga) ko'chib o'tayotganligidir. An'anaviy "qo'lma-qo'l" sotish usullari o'rnini Darknet, Telegram botlar va masofaviy "zakladka" (xufiya joyga yashirib ketish) usullari egallamoqda. Birgina 2025-yilda sodir etilgan har uchinchi narkojinoyat internet yordamida amalga oshirilgan bo'lib, Telegram tarmog'ida 12 037 ta noqonuniy kanal va botlar aniqlangan. Biroq, amaldagi qonunchilikda mazkur raqamli va kontaktsiz usullarning yuqori ijtimoiy xavfliligi alohida og'irlashtiruvchi holat sifatida aniq baholanmagan, bu esa mutanosiblik tamoyilining buzilishiga olib kelmoqda.

Ilmiy taklif: Narkotarmoqning raqamlashuviga qarshi huquqiy ta'sir choralari adekvat tarzda kuchaytirish maqsadida qonunchilikka tegishli o'zgartirishlar kiritish talab etiladi:

"O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 273-moddasi (Giyohvandlik vositalarini o'tkazish maqsadini ko'zlab qonunga xilof ravishda tayyorlash, olish, saqlash va boshqa harakatlar qilish, shuningdek, ularni qonunga xilof ravishda o'tkazish) tegishli qismlarini quyidagi og'irlashtiruvchi bandlar bilan to'ldirish:

a) telekommunikatsiya tarmoqlaridan va Internet butunjahon axborot tarmog'idan foydalangan holda;

b) kontaktsiz usulda (xufiya joylarga yashirib ketish orqali) amalga oshirilgan bo'lsa".

Bizningcha, mazkur qonunchilik takliflarining amaliyotga joriy etilishi penitensiar tizimdagi ortiqcha yuklamani kamaytirishga, giyohvandlikka

muhtalo bo'lgan shaxslarni jamiyatga sog'lom qaytarishga hamda zamonaviy kiber-narkojinoyatchilikka qarshi kurashning huquqiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar / References

1. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2024). World Drug Report 2024. Vienna: United Nations.
2. Side event - Ensuring proportionality of sentences for drugs offences around the world - CND Blog // <https://cndblog.org/2014/03/side-event-ensuring-proportionality-of-sentences-for-drugs-offences-around-the-world/>
3. UNODC and CND should take urgent action against death penalty for drugs // <https://hri.global/publications/unodc-and-cnd-should-take-urgent-action-against-death-penalty-for-drugs/>
4. United Nations. (1990). United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules). Adopted by General Assembly resolution 45/110 of 14 December 1990.
5. United Nations. (2015). The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). General Assembly resolution 70/175, Annex, adopted on 17 December 2015.
6. United Nations. (2010). United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules). General Assembly resolution 65/229, adopted on 21 December 2010.
7. From global policy to local implementation - UNODC Initiative on Treatment and Care for People with Drug Use Disorders in Contact with the Criminal Justice System // <https://www.globalcoalition.us/node/141>
8. Incarceration vs Treatment: Is One More Effective Than the Other in Preventing Recidivism for Drug Abuse? // https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1346&context=jj_etds
9. Beccaria, C. (1764). On Crimes and Punishments (Dei delitti e delle pene). Paternoster, R. (2010). Deterrence Theory and Rational Choice Theory. In Contemporary Theoretical Criminal Justice.
10. Five Things About Deterrence | National Institute of Justice // <https://nij.ojp.gov/topics/-articles/five-things-about-deterrence>
11. An empirical analysis of imprisoning drug offenders - Ilyana Kuziemko <https://kuziemko.scholar.princeton.edu/document/16>
12. Does a Lawyer Make a Difference? A Study on the Sentencing of Death-Eligible Drug Offenders in China - Scholarly Commons // <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/jclc/vol114/iss2/3/>
13. Goldstein, P. J. (1985). The drugs-violence nexus: A tripartite conceptual framework. Journal of Drug Issues, 15(4), 493-506.
14. Testing the Drugs' Sentencing Guidelines: A Comparison between England and Wales and Hong Kong | Asian Journal of Comparative Law // <https://www.cambridge.org/core/journals/asian-journal-of-comparative-law/article/testing-the-drugs-sentencing-guidelines-a-comparison-between-england-and-wales-and-hong-kong/21B51909B-76CEA84771F48F5C5FEDFDA>
15. Incarceration vs Treatment: Is One More Effective Than the Other in Preventing Recidivism for Drug Abuse? // https://academicworks.cuny.edu/cgi-viewcontent.cgi?article=1346&context=jj_etds
16. Examining Sanction Type and Drug Offender Recidivism: A Register-Based Study in Finland // <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9850411/>
17. Effectiveness of substance use disorder treatment as an alternative to imprisonment - PMC // <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11003076/>
18. Marlowe, D. B. (2011). The Verdict on Drug Courts and Other Problem-Solving Courts. Chapman Journal of Criminal Justice, 2(1), 57-96.
19. Giyohvandlik va psixotrop moddalarning noqonuniy muomalasiga qarshi kurashish yo'nalishida olib borilayotgan tashkiliy va tezkor-qidiruv tadbirlari yuzasidan 2024-2025-yil yakuniga ko'ra tahliliy sharh hamda davlat hisoboti.